

وگفت ۵ اذ الشرف المحزون من راس قلعه علی شعب بلوان استراح من الكرب
چشمه های آب گرم و معدنیات هرسم در فارس یافته شود۔ آثار قدیمه و صنایع عظیمه
فارس از عجایبات دنیا محسوب می گردد۔ چنانکه عرفی شیرازی بدر باره آثار قدیمه می گوید
از نقش و نگار و دیوار شکسته آثار پدید است صنایع عظیم را
علامه آثار قدیمه بعض خصوصیات آن چنان است که از مشاهده آن در قوای انسان
شگفتگی و بالیدگی پیدامی شود۔ از همین است که اکثر بلاد فارس مردم خیز گفته شده علما و فضلا
و ادبا و شعرا بکثرت بوده اند۔ تصنیفات آنها تا کنون رنگ بقا دارو۔

منجمله آن بلاد بلده شیراز که از صد ساله دار السلطنت ایران بوده است۔ لقب
دارالعلوم یافته۔ اگر چه علم و فضل شیراز به سبب انقلاب زمان و گردش دوران و تنزل سلطنت
اسلامیایا کنون بحالت زوال است۔ لیکن حالت انسال موجوده آن شاهد است۔ که
ایشان تا کنون سرشار نشسته بزرگی و بزرگی اند۔

یکی از تذکره نویسان نوشته که خور و وزیر بزرگ و پیر و بزرگای شیراز شیدای محاسن و فریفته
مخالف اند۔ در قهوه خانه های و زینت گاه های اجتماع و قیام دارند۔ ایشان متصف به
صفت قناعت اند۔ همین سبب است که در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی نمی نمایند
و بر اندک که به سهولت و آسانی میسر گرد بستی کنند۔

شهر شیراز۔ بزمانه اسلام بنیاد نهاده شد۔ محمد بن قاسم که نخستین از اهل اسلام بر سرستان
شکر کشی نموده بانی شیراز بوده است۔ این شهر در آخری صدی اول بر قطعه زمین که از بس
سر سبز و شاداب است آباد شده است۔ در تقویم البلدان مسطور است که مکانات و بازار
های شیراز بسیار وسیع و پر رونق است در هر خانه نهر جاری است و خانه نیست که باغی
نداشتند باشد۔ در عهد عضد الدوله آبادی این شهر از ویاد و ترقی گرفت که چنان که در
شهر گنجایش اهل شکر نمایند۔ پس خارج شهر عمارتی جدید ساخته شد که نامش سوق الامیر
نماید۔ و پیش از مصمام الدوله که در آن عمارت فیصله تیار کرد۔

آب و هوای شیراز۔ از بس و لنواز معتدل و خوش گوار است۔ شیخ سعدی و خواجه حافظ

و اکثر شعراے سلف اشعار و قصاید نوشته اند که ابراز جمله خواجہ حافظ گفته سے
 ہدیہ سلتی می باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکنا باد گل گشت مصطلی را
 شیخ علی حزمین در قرین و دوازدهم میلادی بوقتیکہ رونق شیراز کلیتہ منفق و شدہ بود آنرا
 و پیدہ است او در سواخ خویش ثبت می نماید کہ آب و ہوا ی شیراز بہ دماغ مناسبت تمام
 دارد ہر چند کہ مطالعہ کتب و عمود و خوض در مضامین علمیہ و مسائل حکمیہ کردہ شود طبیعت
 را طلال و کلال نباشد۔

و این امر از مسلمات است کہ محل وقوع و خوبی آب و ہوا و فصاحت فضا و لطافت
 باغات و خوش اسلوبی عمارات بر تومی و خیالات باشندگان اثر عجیب دارد از ہمیں است
 کہ اکثر مشائخ و علمائے شیراز و شعرا و فضلا می این خطہ دل نواز پاکیزہ طبع لطیف و ظریف
 بودہ اند۔ شیخ درویش چہ پوستناں ساکنان شیراز را بر ہمہ باشندگان مختلف الممالک کہ در
 اشنائے سیر و بیاحت با ایشان ملاقی شدہ تزییح دادہ است چنانچہ می گوید۔

چو پاکان شیراز خاکی نہاد مذیم کہ رحمت بران خاک باد
 از کثرت تعدد و علماد و مشائخ و شعرا و مصنفین و مؤلفین کہ از ابتدا تا این دم در شیراز
 بودہ اند و حالات شان و تذکرات مسلمانان ہر جا مذکور است اندازہ توان کرد کہ خاک این
 شہر علم و ہنر چہ قدر مناسبت دارد۔ و از شہرت و قبولیت کلام شیخ این امر بپایہ ثبوت می
 رسد کہ وجود شیخ باعث فخر بودیم برائے شیراز و ہم برائے حملہ ساکنین این خطہ و لنواز۔

نظارہ گلزار در فصل بہار

۳۰

کسانیکہ نظر بر مناظر قدرت و مظاہر فطرت انداختہ اند ایشان سطح زمین را صحیفہ فطرت
 و کتاب دقیق قدرت انگاشتہ اند۔ از ہمیں است کہ ہر نقطہ کتاب قدرت کہ مصنف آن
 حکیم علی الاطلاق است نزد شان قابل عمود و خوض باشد۔

فصل بہار زرد و ہوسہا جلوه گاہ فیاضی ہائے مختلفہ گوگار است۔ اہل دل

و اصحاب و دل آترا بہاں نظری بنید کہ باید و شاید۔ و میں موسم عجائب قدرت است و اگر
 گور کسی بہ چمنستان شود و نظارہ بنظر آید کہ کیفیت آن بر دل از حد تخریر و فزوں از جہنم
 تخریر باشد۔ نہ فقط گلہائی دل فریب بل برگ و گیاه چمنستان شان دل فریبی میدارد و بجز
 ۵ برگ درختان سبز و نظر ہوشیار ہر وقت و فترت معرفت کردگار

رنگ گل با صرہ و بوسے او شمارہ را فرقیتمی کند نغمہ طرازی طیور قوت سامعہ
 را شیفتہ می نماید۔ بر دل و دماغ آن عالم نشاط و انبساط طاری نماید کہ بیانش اصل
 ناممکنات است۔ گہی ساوگی گل و گہی شوخی مل۔ گہی بوئی مشام نواز گہی صورت
 دل فریب و حسن طراز۔ مظہر کمال قدرت و جمال فطرت بودہ تا نظر را معترف قدرت
 کاملہ و معتقد حکمت بالغہ حکیم جمیر و خدائے قدیر می نماید۔ اگر بنظر تعمق ویدہ شود معاوم
 گردد کہ برائے دیدن جلوہ خاص فطرت چندی بہتر از گل و افضل از گل نباشد۔ حسن
 انسانی ہم دریں شک کہ اعلیٰ نمونہ صنعت باری تعالیٰ است لیکن برائے دیدن آن
 نگاہی در کار است کہ ازاں انسان کلینتہ محروم است۔

و فصل بہار باغ و راغ و دشت و کوہسار و گلشن و گلزار ہمہ نمونہ صنعت کردگار
 است فصل ربیع ہمہ نباتات و بقولات را جامہ سرخ و خلعت بہار پوشانیدہ بر
 مستعزت نشانیدہ است نغمہ سنجی بلبیل بر شاخ گل اثر عجیب و لطیف غریب دارد کہ
 در اوصاف آن صفحات و وادین شعرائے ہر ملک و دیار و اوراق بیاض سخنوراں
 عرصہ روزگار رنگین است شعرائے فارس چون عندلیب را بر شاخ گل نشستہ و بانغمہ ہا
 بو قلموں و سرو ہائے گوناگون ترانہ سنج دیدہ آترا موسم بہ ہزار داستان نمودند۔

قبل از رسیدن بہار در گلزار در مشاہدہ مردم ہوشیاری آید کہ فصل بہ بیدری
 و بے رنجی برگ اشجار می ریزد۔ ازین نظارہ اندوہناکین قلوب مردم ژوف ہیں بدرجہ
 غایت متاثر می گردد۔ و تصویر حدوث جہاں و چشم می گردد چنانکہ عرفی شیرازی میگیدہ
 ای بطبع باغ کوں از بہر بہان حدیث طرح رنگ آمیزی از فصل خزاں اند
 درختان سرسبز و شاو اب و پوتہ ہا ی با سمن و گلاب خشک و بے برگ مے ماند

اَلَا اِذَا كَرِهْتَ مَعَالِمَهُ فَطَرْتِمْسَلًا قَدْرَتِمْسَلًا غَوْرًا نَمُوْدَهُ اَيُّدِ اِيْمَانٍ بَرَكٍ رِيْزِيْ بَمَنْزِلَةِ غَسَلِ حَمَامٍ
باشد که کارکنان بهار و عالمان کردگار قبل از پوشانیدن خلعت بسبز به اشجار می دهند حضرت
سعدی علیه الرحمته می فرماید

مژدگانے کہ گل از غنچه بر وی می آید صد نهار آفتاب ریزند عروسان بهار
خوشبوی گلها و باغ را معطر و دل را متاثر می سازد - از هوا شاخه های گل مستانه
می جنبند - در مساحت باغ فرش منمل گسترده و اشجار از موزونی گلها مثل عروس رعنا بصدناز
و ادا دل های مردم برده - روی گل به سبب نقش و نگار مثل چهره یار است

نگارخانه کشمیر بوقت بهار بهار کرده همه نقش خویشین تسلیم
از نغمه سنجی طائران بلند پرواز و ترانه سازی پرندگان شیرین نواز محسوس می شود که ایشان
هم از اثر فصل بهار متاثر شده اند - نه فقط در خوش و طیور حالت لطف و سرور پیدا میشود
بل در حضرت انسان هم که خود منظر فطرت الهی و منظر قدرت نامتناهی آفرینش تمام یافته شود -

اثر جلوه های بهار بر دل دادگان یا خارج از طاقت خامه حقایق بکار است -
از بوی گل یا محبوب گل رو و تصویر یا بهمن بودل را بدرجه غایت متاثر می سازد - چنانکه
امیر خسرو می فرماید

باغ در ایام بهار خوش است موسم گل با رخ یاراں خوش است
کسانیکه دل بدست یار طرحدار و معشوق ز رنگار و محبوب دل آزار و نگار رشک
بهار واده بے دل شدند - دور و آفتگی و جنون بوقلمون و سودا های گوناگون بے نظیر
و بے بدل گشتند در حالت مایوسی و بدوای اشعار می نمایند

موسم گل در رسیدن نیست با من یار من	من بهاراں را چه سازم گشت بریم کار من
از نگارش های بستان نقوش گلستان	دلغ حسرت را بپسین رسیدن افکار من
ای بهار این گلشنانی آتش روی زند	چون نیامد با من اندر باغ گل رخسار من
از فلک ما را امید مهربانی چون شود	مهرباں برین گشته چو دل دلدار من
از فراق یار جانی گلشنم گلخن شده	هر گنگ گل خار باشد و فراق یار من

اشعار گلستان

کیفیت اشعار در موسم بهار

اثر بهار بر خوش و طیور در موسم بهار

اثر بهار بر دل دادگان یار

یہاں محمد سالک طریق سلوک مصنف سیف الملوک می فرماید ترجمہ اشعار پنجابی۔
 باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان | بے یار یک نمونہ دوشخ بود مرا
 دیدار یار رشک گلستان اگر بود | صد شکر با ہزار مسرت شود مرا
 کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دل ربانی می کرد می گفت۔
 گل و گلشن و گلستان را چہ سازم | چو یارم نہا شد ہمہ را بسوزم
 نگاہم گل چون بہفتد و گلشن | ادم را بہ خار غم و رنج دوزم
 و گاہ بہ تبدیل قافیہ می سرودے

بہار گلستان بے دید دل را | بود خار دل دو زہر قلب مضطر
 اگر دل ہر ما ہر نہا شد | بود کار من در بہاں خوار و ابتر
 اگر رشک گلشن بہا در نیاید | مرا رنج افزا شود رقص و ختر

از عارض گل و رخسارہ مل عیان است کہ مشاطہ بہار غازہ خوشنما بہ چہرہ دل ربانا بعد
 از آب و تاب و نشاط و ابی گل گلاب مترشح گردے کہ ماء الحیات برائے دل و اوگان خواہشات
 وارے۔ الغرض بہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عز اسمہ عیاں می گردے۔

فصل گل و موسم بہار است | گلزار بزرگ و بوی یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایدے

بامداداں کہ تفاوت نکند لیل و نہار | خوش بود امن صحرا و تماشا سائے بہار
 صوفی از صومعہ گوخیمہ بزن در گلزار | اوقت آن نیست کہ درخانہ نشینی بیکار

حرص و خواہش ترقی

ایں ہر دو لفظ اگر چہ نزدیک و مواظ بہرین قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر معانی دیدہ
 شود معلوم گردے کہ ماہین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بے شمار است۔
 حرص۔ ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد مستی و کمالی و میان ہر دو امتیاز

واشمن ضروری است۔ در مذمت حرص شعریے شیریں مقال و علمائی نہایت ماضی حال
مبالغہ ہای بے شمار نموده و گفته و در حقیقت گوہر راستی منقذ ہے

طمع را سه حرف است و ہر سه تہی ازاں نیست مرطامعان را بہی
بیدل می گوید ہے

حرص قانع نیست بیدل ورنہ اسباب معاش

آنچه ما در کار داریم اکثرش در کار نیست

حرصیں و طامع مثل سگے است کہ استخوان در وہان باشد و در آب عکس خود دیدہ

تصور کند کہ سگ و دیگر وہان پُر از استخوان دارد۔ و خواهد کہ استخوان ازاں غضب نماید۔ چون

آتش حرص و غضب در جوش آید۔ و وہن کشاید و دست ازاں استخوان ہم بشوید۔ مولانا روم در

مثنوی می فرماید ہے

کیسہ چشم حریصاں پُر نہ شد تا صدف قانع نہ شد پُر در نہ شد

بدر بارہ الحریص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار منبج

است کہ حاجت تکرار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر پیایہ اثبات می رسد کہ الحریص محروم

از ہمیں است کہ گفته اند ہے

طمع را سه حرف است و ہر سه تہی ازاں نیست مرطامعان را بہی ۶

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان جہای کہ ذکر تاجر حرص و مکالمہ اومی نماید مے فرماید۔

آں شنیدستی کہ وقتی تاجر کے در بیابانی بیفتد از ستور

گفت چشم تنگ و نیاز دار را یا قناعت پُر کند یا خاک گور

بقدر حاجت ضروریہ و در نشاء تعلق برائے حصول معاش و حصول عزت و چشم اقران و

امثال کہ نشان برون بدنیت ایں کلیتہ مختلف از حرص است اگر طریق اعتدال را مرعی

دارند ایں خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فوائد جلیبہ و منافع جزئیہ می گردد۔ مثلاً

آنکہ در امور معاش سعی بلیغ نماید تا اوقات خودش ہم بر فاقہ ہست گزار و دیگران را ہم کہ مستحق

امداد اندازد و معاونت خود محروم نگذارد و بہ نظر عوام عزت یابد زیرا کہ ایں فعل ایشان متضمن

ذمت حرص و طمع را بہی

خواہش ترقی

نفع رسائی وہی خواہی عوام است۔

آنکہ در تعلیم و تعلم و درس و تدبیر اظہار شہادتگی نماید و شغفش درین کار بدرجہ کمال می رسد معزز و موقر گردد۔ زیرا کہ اوقات قیمتی خود را صرف مطالعہ کتب علوم و فنون نموده خود را بر فلک مشتم می رساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیه و صور حکمیہ شدہ نہنگ جہالت از آئینہ دلش زدوده شود این خواہش ترقی اش ہرچند کہ زیادہ باشد افضل و بہتر شمرودہ شود۔

خواہ شغفش در تحصیل علوم و نبیوی باشد خواہ بجانب علوم الہیات در بہر دو حال مستحسن است۔ اگر متقدمین در علوم و فنون و صنعت و حرمت خواہش ترقی نمودند سے چگونہ این چنین فوائد جزئیہ و منافع جلیلہ بہا رسیدی۔ نام نامی آن قارسان مضممار ترقی بر صفحہ زمان بہ حرف طلا ثبت است۔ کسانیکہ در تزکیہ نفس ترقی نمودہ بزمہ اولیا و اصفیاء در آمدہ شہرت عام و بقائے دوام حاصل کردند۔ اگر کسی اوقات عزیز را بہ گرداوری مال و نکتہ گزار و وہم جانب آخرت را فرود نگزارد و چہ بد است۔ در تحصیل خیر عواقب امور اہمال و بد اہنہ و زردین خاسر دنیا و الدین گردیدن است۔ حرص جہاں گرد و بطامع صحرا نورو بودن و در از طریق خرد مندی و بعید از انصاف پسندی باشد اسب طمع در میدان حرص تا فتن و جواہر زواہر عمر عزیز را در اشتراکی مطالبات نفسانی باختن عند القل و الشرع مذموم است۔ حضرت سعدی می فرماید:

خبر وہ حرص جہاں گرد را قناعت تو نگردد مورا

در حصول باقیات صالحات کوشیدن داخل مستحکات است۔ برائے ذخیرہ نہادن مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بجز نادان کسی بر خود نہ پسندند

از تقریرات مذکورہ عیاں میگردد کہ بقدر مصلحت در امور معاش و معاد سعی و کوشاں شدہ ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کردہ شود و برخلاف آن حرص و طمع و اشتہار خود ساختن و مثل سگ حرص در بدر خوار شدن مذموم و بیخ خیال کردہ شود۔

خواہش ترقی مستحسن است

بہ

نقصاناتِ نفاق

۳۲

اتفاق آن سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتی بدتر و عادت ابراز آن در محیطہ خیال نمی آید بپایست عظیم کہ بہ سبب آن خاندان ہائے قدیم بہر باد و تباہ می گردود و سختی است کہ در آن سوای خار ہائے نہ ہر وار و انہار ناخوش گوار بر می حاصل نمی شود۔

رو بہای و تباہی کہ ازین حاصل شود ہرگز ہرگز از صفحہ حال و استقبال زائل نگردد و نہ ہر ہلابل این موزی آن اثر پر قہر یافتہ شود کہ کسی از گزند جان بر نتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہا ست کہ از ان عزت و آبرو بل دین و ایمان و جان و خاندان تباہ می گردویکی از صفات رؤیہ است کہ ازین خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند۔ فتنہ ایست کہ از ان روی نیکو پیدان نیاید۔ مرضیست جانکاہ کہ بہیاریں مرض گاہے بر بستر آرام و راحت استراحت نمکند مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است چنانکہ خداوند کریم می فرماید۔ ان الله لا يحب المفسدين۔ ہم چنین می فرماید۔ لا تفسد دنی الارض و جای دیگر ارشاد فرمود ان المنافقين في الدمارك الا سفل من الناس اولن تجدا لهم نصيباً و جائے دیگر مروی است کہ روزی حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم نشست بود۔ حضرت چنان آواز مہیب بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرعوب شد حضرت رسالت مآب از ملک مذکور بدربارہ آن آواز مہیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظہور آدم علیہ السلام سنگ گراں بدوزخ انداختہ شدہ بود امر و زور تمہ آن رسیدہ است این آواز سختن و افتادن آن است۔ حضرت پرسیدند کہ کدام مردمان ہمیہ آن دوزخ خواہند شد۔ جبرائیل علیہ السلام گفت لمجا و ماولے منافقین و دار القرار مفسدین است۔ در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چون ماہین ممالک مختلفہ جنگ عظیم شروع گردود۔ و تکالیف گوناگون و مصائب بوقلموں در معرض ظہور می آید۔ مثلاً گرانی دوزخ اشیا واقع شود۔ کہ بہ سبب آن وقت ہر نوع پیش می آید۔ در کار بار تجارت

توضیح نفاق

صفات نفاق

نقصان عاید گردد۔ در ہمیشہ و حرفہ حرج و مرج نمودار می گردد۔ ہزار ہا مردم عرضہ متع گردند
 زر و سیم نقصان پذیرد۔ دو اب و انعام ہلاک می شوند۔ الغرض موجد این جملہ تکالیف
 نفاق است۔ کس را وقت نیست کہ انجام کار صیبت
 علاوہ ازیں نار مخالفت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند
 بحالت نفاق و نزاع مشتعل گردد۔ اعود بالله من هذا السجیة اگر کسی بازو چہ خود ازور
 نفاق باشد بر باد می و تباہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام در پرودہ اخفاستور
 شود۔ علی ہذا القیاس نفاق با ہم نشینان و ہم ساکنان و زمین صاحب آن را بے آرام
 وارو۔ چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ در گلستان فرمود۔

زینہار از قرین بد نہار   وقتنا رہنا عذاب النار

اگر کسی با اقارب و اجباب ازور نفاق باشد کسی از ایشان بوقت مصیبت و گرفتاری
 و رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ و اہل بوقت حاجت حمایت نمی
 کنند۔ نفاق با حکما و اطہا صورت مرگ راجی نماید۔ نفاق با حکام داخل زندان سازد
 الغرض در ہر حال سبب نقصان و زبیاں بے پایاں و دولت فراوان قائمہ نمی دہد کسانیکہ این
 عادت مذمومہ را شیوہ خود می سازند۔ ہمیشہ ذلیل و خوار و بد نام و بے وقار می مانند۔ چنانکہ
 مانند شان در شقاوت و بد حالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہائے فراوان و تکالیف
 ہائے بی پایاں بہ اہل آفاق عاید می گردد۔

مجدد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیر و آنکہ و نش زندہ شد عشق   ثبت است بر جہیدہ عالم و دایم ما
 حافظ کہ خائش از عشق حقیقی سرشت نہ بود بعد از شیخ شاعرے بود با کمال و صوفی بود
 بے مثال شیرینی غزلیات وے کسی اگر چہ شیدہ با تہنئی و دران نہ زویدہ حقا کہ قایق
 ہمسران و ہم عصران بودہ سر چہ تہہ حیات وائی در شاخ نہات وے پوشیدہ است

بقاشی ابدی در سطور دیوان او مستور است۔ این جنین مروصافی را اگر بقایے دو و او
حاصل نشدے۔ دیگرے کہ مستحق خواهد بود۔ ادنیٰ کی از امید و اراں سخا حقیقی است۔ بلکہ
چنانکہ او گفتہ ۵

این جان عاریت کہ بسی حفظ سپردہ دوست
روئے رخسار بہ بنیم و تسلیم و کے کنم
و دے بلبے بود کہ محتاج گل و دل نہ باشد۔ از درگاہ خاص براہ راست فیض جلوہ حقیقی
بُردہ و تمام عمر در رضائے خالق بیچوں بسر کردہ ۵

خافلان در کار خویش و عاقلان در کار دوست
عاشقان از سر و ذراغ محو و رویدار دوست
بندہ بیچیدان راچہ یار کہ سوا رخ عمری عاصفے کامل نبوسیم۔ ہرچہ بہت از کتب متداولہ
فراہم آوردیم و اجمالاً نذر شاہیقین کردیم تو لا از خطائم در گذرند و اصل مطلب حاصل کند۔ منوہر
محمد نام شمس الدین نقب سے چوں حافظ قرآن بود۔ انہیں بہت خود را بہ حافظ
متخلص گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مصنفات اصفہان است۔ یولد و مسکن آبا و
اجداد سے است۔ غالباً جد حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بعد اتنا بکان در شیراز سکونت
پذیر شد۔ مولانا شبلی نعمانی و شعرا عجم نام پدروے بہاؤ الدین نوشتہ و مصنف حیات حافظ
کمال الدین مندرج کردہ قطع نظر از این اختلاف اتفاق است کہ پدروے در سو اگری
مشغول بود۔ مگر این ہم اصفا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر می داشت۔

در حیات حافظ مرقوم است کہ چوں پدروے و ولایت حیات را بخدا سپرد۔ سہ سپہ
لذاشت کہ حافظ کوچک ترین ایشان بود۔ تا مدتہا بزرگ کہ پدرا گذر اوقات کردند۔ مگر تا بہ کے
ہر دو برادر کانش بہ جستجو سے معاش مجبور بر تارک الوطنی شدند۔ و بالآخر بہ باویہ پیمائی افتد
مگر حافظ بوجہ صغر سن در خانہ مقیم ماند۔ و ..... منقول است کہ ماورش از افلاس
تنگ آمدہ حافظ را بخدمت مروے کہ بدخلق بود برائے پدروے و در نش تعلیم و تربیت بسپرد۔
چندے نگزشت کہ خواجہ از شیخ اوربائی یافتہ رو بہ سفر نمود و تا سائے بہ مشقت تمام شکم پروری کرد
و ہم تحصیل علم نمودی گویند کہ قرآن مجید آنجا حفظ کرد۔ و از صحبت بزرگے کہ در شعر گوئی
ملکہ داشت فیض سخن میسر آمد۔ و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عموے ابو نحر کرد

نام نقیب

صمیم و زنجیت و اوائل حالات و آغاز شاعری

بذلک سنج شعر گفت و قدر شناس شعر ابو۔ رونے غزلے می نوشت۔ و ہنوز یک مصرعہ نوشتہ
 بود۔ کہ بحاجت بیرون رفت۔ حافظ در غیر حاضریش نہ صرف مصرعہ دیگر نوشت۔ بلکہ غزل را
 یا تمام رسانید۔ چوں واپس آمد۔ وید۔ کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید۔
 کہ ایں را تکمیل دادہ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس دعا نمود۔ کہ اثر غزل تو نقش دورم گیرد۔
 و ہر کہ غزل تو خواند الحق کہ مجذوب شود چنانچہ ایں خیال تا کنوں زندہ است۔ کہ ہر کہ
 دیوان حافظ خواند۔ رونے مجذوب شود۔ را دیان شیریں زبان و حاکیمان فصیح البیان
 روایت نمودہ اند۔ کہ پیشتر غزلہائے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ و حافظ اکثر ازیں
 رنجیدہ می ماند۔ روزے بہ مزار بابائے کوی رفت و گریہ و زاری نمود۔ و از خلوص خاص
 بدرگاہ الہی استدعا کرد۔ کہ یا الہی غزل مرا بہ اعجاز برساں۔ چنانچہ شبے در خواب دید۔
 کہ مرد بزرگ اور القمی خوراندومی گوید۔ کہ برو۔ بر تو ابواب علم و فضل کشادہ شدہ۔ بعد
 از آمدن بابائے کوی خواجہ صبح در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت۔ چنانچہ دریں غزل اشارہ
 یں است۔

دوش وقت سحر از غصہ بنجام دادند و ندراں ظلمت شب آبجیام دادند
 ایں روایت را دیگران بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔
 شمس الدین محمد عبد اللہ شیرازی کہ در علم و فضل بکتائے روزگار و زبدہ علمائے
 کبار و قدوس و شعرا نامدار بود و بصیت فضلش و اکتاف و اطراف عالم رفتہ خواجہ ازود تفسیر و فقہ استفادہ
 نمود۔ شمس الدین لقب از زمین فیض اوست و منقول است کہ حافظ در خدمت سپہ
 شریف جرجانی زانوئے شاگردی نہ کردہ منطق و حکمت آموخت لیکن نزدیک محمد اسلم جیبوری
 ایں واقعہ سراپا غلط است۔ زیرا کہ سپہ شریف از حافظ خرد تر بود مگر ما ایں را
 قابل تعجب نہ پنداریم چہ کبرنی شاگرد و صغرنی استاد منافی ایں امر نیست۔ کہ خواجہ
 از ترویج حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال اسے بسیار آمان دریں زمان از مناظر ما است۔
 خواجہ اگرچہ در منطق و فلسفہ و در فقہ بہرہ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام
 ربانی کمال نمود و تمام عمر وے در معارف و نکات آن صرف شدہ۔ او نہ صرف شاعرے بود

قصیح و بلبل متعلی بہ حلیہ علم و فضل کتاب مفتاح را کہ از علامہ سکاکی است مشتمل بر معانی و بیان
است۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشف کہ از مولانا جارا افتد است۔ حاشیہ نوشت علاوہ
ازین مصباح را ہم محشی ساختہ۔

آن مرد آزاد منش بود۔ نہ باین طور کہ کلینتہ ترک دنیا نموده باشد و نہ آنکہ در قیو و عالم
گرفتار سے مرے ہو و ہر و عزیز و صلح کل۔ غزلیات می نوشت مگر نہ بہ طمع و انعام۔ بیشک
رونق بزم و زینت و دربار بود۔ مگر نہ بہ حیثیت غزل خوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت
و قابلیت و علمیت و اہمیت ہرچہ فاضل کامل و عالم اکمل و در محافل علماء رونق انجمن و در مجالس
شرفا نجیب الزمن بود کسی اگر بہ کمال عقیدت بر پیشکش می نمود۔ قبول می فرمودند و حرف
سوال بر زبان نیاوردند۔

ما آبرو سے فقر و قناعت نے بریم   بایاوشاہ بگو سے کہ روزی مقرر است
و آن چنان عالی ہمت بود کہ می گفت کہ در بار گاہ کریم ہرگز بر زبان احتیاج راندہ باید کشا و
ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست   در حضرت کریم تمتا چہ حاجت است
جام ہماں نما است ضمیر نیر و دست   اظہار احتیاج خود آنجا چہ حاجت است
در جائیکہ خواجہ تقاضا ہم نموده چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سر حد سوال نہ رسیدہ
بہ خلاف این معاصرین و پیشروان بہ طریق فرومانگاں مدح می کردند۔ و صلہ می طلبیدند۔
اگر وقتی ممدوح نہ وادہ گلہ گردند و ہجو گفتند۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا بہ این درجہ رسیدہ
بود۔ کہ یک کلمہ ناگفتی از زبان مبارک صدر نہ شدہ و امر خلاف تہذیب و قورع یافتہ۔
و بیعتی گفتہ اند کہ در دیوان کلمہ (سگ) ہم موجود نیست۔ شاید بہ نظر ایشان این شعر
حافظ نہ رسیدہ۔

شیدہ ام کہ سگان را تسلاوہ می بنددی   چرا بہ گردان حافظ نمی کنی رے
قدرو اتان نہ در ایران و توران بودند بلکہ در ممالک غیر ہم مگر خواجہ از کنار رکن آباد و گلگشت
مصلی یک لوح جدا نہ شد۔ چنانچہ می فرماید
پہ ساقی می باقی کہ در جنت نہ خواہی یافت   کنار آب رکن آباد و گلگشت مصی را

سلطان احمد بن اویس حاکم بغداد و خود صاحب کمال بودہ خواجہ را چند بار نوشتہ و انتہای
زیارت نمود و گوشای از شیراز قدم بیرون نہادن گوارانہ کردند۔
راہ نہ برویم بہ مقصود خود اندر شیراز خرم آن روز کہ حافظ رہ بغداد کند

۵

عراق و پارس گرتی نہ شعر خود حافظ بیا کہ نوبت بغداد و وقت تبریز است

مشرب و ملت ۵

جنگ ہفتاد و دولت ہمہ رائد بنہ چون ندیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

در ان قیل و قال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا کہ پیشتر از ما
محققین و مدققین درین مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند۔ لہذا قدرے از ان نوشتن ضرورت
در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرہ مشاہیر عالم را بزمیرہ خود آوردند یا کوشش کردہ اند۔ چنانچہ اہل
سنت این چنین صلح را سنی ثابت کردند۔ و اہل تشیع شیعہ حقیقت این امر کہ او ازین قید
دورنگی آزاد بود۔ فرمودہ خدا و رسول و قرآن را مذہب خودی دانستند و علاوہ ازین
فروعاً قاضی نور اللہ شوشتری در مجالس المؤمنین خواجہ صاحب را از اہل تشیع
ثابت کردہ و بدلیلش چند اشعار خواجہ صاحب نوشتند۔ لیکن از ان اشعار مشرب خواجہ صاحب
نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع و اہل سنت این شعر را بدیل بیان خود پیش می کنند۔
ببین ہلال محرم بخواد ساغر اراج کہ ماہ امن و امان است و سال صلح صلاح
لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد این شعر بخواب گشت۔ شعر عزال اولین کہ در دیوان حافظ موجود است
اولین اش از یزید است و صورت شعر یزید این است۔

انا المسموم یا عنفدی تبرا قی لاراقی اور کاسہ و نا دلہما۔ الایا ایہا الساقی

آریا این ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب بچو یزید ثابت کردہ۔ شارحین این
مصرعہ را بنظر استخوان ندیدہ اند۔

و بعضی از مردمان حافظ صاحب را محترکہ گفتہ اند لیکن این امر محقق نمی شود۔ بل

این اشعار و تر وید این امر واقع ۵

ایں جان غایت را بحافظ سپردہ دست
 روزے رشت بہنیم و تسلیم مے کنم
 مصحف رُخ و لدا آیتے برخوان
 کہ آں بیان مقامات کشف کشف است
 خلاصہ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از او تشریح۔

خواجہ صاحب اگرچہ رند مشرف و آزادہ رو بود لیکن نہ تارک الدنیا و نہ تابع حرص و ہوا
 عوسی کرد و چند پسر ہم آوردند۔ چنانچہ انہیں مرانی حقیقت حال معلوم فی شود۔ بروفات
 زوجہ خود می گوید سے

صبل جمعہ بدو سادس ربیع الاول
 گشت فرقت آن مہ بگشت تم عالی
 بسال ہفت صد و شصت چہار از ہجرت
 چو آب حل بشدم این دقیقہ شکل
 درینغ دور و تاسف کجا وہ سووسے
 کنوں کہ عمر بازیچہ رفت بے حاصل

و در نوحہ پسر سے

بلبلے خون جگر خورد و گلے حاصل کرد
 باو غیرت بصدش حال پریشاں دل کرد

سن ولادت خواجہ صاحب تا کنوں معلوم نیست و تاہم چنداں مشہور است۔ کہ حافظ
 صاحب در آثار صدی ہجرت متولد گشتند۔ محمد گلندام کہ دیوانش را مرتب کردہ است
 نوشتہ کہ خواجہ در ۷۹۱ قوت گردید۔ پروفیسر باہر متفق این تاریخ است و از جملہ تواریخ
 سال وفاتش ۷۹۲ یا ۷۹۳ برآیدہ است۔ مولانا شبلی نعمانی ۷۹۳ قوت نوشتہ اند و تاریخ
 وفاتش کہ محمد گلندام گفتہ این است سے

بسال باد صباد والی اکبجد
 زور و ہجرت مجہول احسد
 بسوی جنت اعلی رواں شد
 فرید عیش الدین شمس
 چراغ اہل معنی خواجہ حافظ
 کہ شمع بود از نور تہل
 چو در خاک مصلی یافت منزل
 پوختہ نارخیش از خاک مصلی

مرقدش در خاک مصلی تا کنوں موجود است و حافظیہ نام دارو۔ و زیارت گاہ اہل ابراہ
 و جہانیاں است سے

بر سر تربت ماہاں گزری بہت خواہ
 کہ زیارت کہ در سزاں جہاں تو اہر بود۔

ز پائے تا بسرش ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جابجا است
دیوان غزل سرمایہ عمر تمام است کہ مقبول خاص و عام است از بسبب اشتناقت بالآخر
خوانید۔ شیرہ شیراز است۔ کہ وہن را شکرین یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد در خزائن عامہ
نوشتہ کہ اکثر اشعار او تقریبی است۔ موالی لارمی کہ یکے از تلامذہ علامہ و والی است۔
دیوان او را با تقریبات از برواشت مولانا جامی در بہارستان می نویسد۔ اشعار او لطیف
و مطبوع است۔ و بعضی قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات وے بہ غزلیات
دیگر اں در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگر اں سلیقہ شعر وے
نزدیک طرفندی قہستانی و چون اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے راسان العجیب
لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے راسان العجیب و ترجمان الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کتب
صورت و لباس مجاز باز نمودہ۔ درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلہ خواجگان قدس اللہ تعالی
ابراہیم فرمودہ است۔ کہ بیچ دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر موصوفی باشد۔ چون اشعار
وے ازاں مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب حکیم عرنی۔ گردیدہ غزلیات اند۔ چنانچہ عرنی در آں مقام کہ ہمہ شاعر اں را
بیچ شمرده۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔
برال تتبع حافظ رواست چوں عرنی کہ دل بکار دور از سخنوری داند
و جائے دیگر نوشتہ۔

بگر و مرتد حافظ کہ عجب سخن است در آیدم بعزم طواف در پر واز
بقول مولانا آزاد بلگرامی وے در میخانہ عرفان کشادہ و صلاے اور کا ساونا ولہا دادہ اشعار
آوردہ۔ مناجاتیاں و طبقہ خراباتیاں است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی مے نویسد۔ حافظ شیراز در حلقہ عارفان
صاحب حال بود۔ و در فصاحت عظیم المثال و در علم قرأت نیز مہارت تمام داشتہ۔
دیوانش سراپا انتخاب است گویا میر حسین ہم نوائے صائب است۔ کہ می گوید۔ انتخاب

دیوان حافظ نمی شود۔

ایران۔ ہند۔ مصر۔ روم۔ گرویدہ دیوان است۔ مگر اہل فرنگ ہم از لذت و چاشنی او
بے بہرہ بینند۔ ورا سند۔ فرانس و جرمن بہ طریق مختلف ترجمہ شدہ است۔ و تقریباً و ہند
زبان ہائے فرنگ مترجم شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ این بہ خوش اعتقادی مریدان
وے است۔ ہر مطبع و ہر کتب خانہ از جلد دیوان حافظ آراستہ جلی و خفی و سادہ و رنگین
بہ طرز موجود است۔ و طیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند۔ و تا دم واپسین ویرہ
خود دانستہ حسن قبولش مخارج بیان نیست۔ و طاقت زبان نیست۔ کہ او صافش گوید و ظلم
رایا رانے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام نامی و اسم گرامی آن قدوۃ شعرائے زماں و زبدهٔ فضلائے وراں معدن علم و حکم
سبحان اعجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ سوری بن ابومعشر در روستای طوس
کاربزرے و چہارباغے داشتہ۔ فردوس نام و پدر فردوسی بر خدمت باغبانی آن مزرعہ مامور
بود بدین رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

بہ سن رشد تمیز رسیدہ در تحصیل علم و حکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس بر او تعدی
نمود۔ بدین سبب بہ نکایت عامل غزنی رفتہ تا عرصۃ ورا از آنجا بگشت نمود۔ الا موقعہ باریابی
سلطان فلک نشان میسر نہ شد۔ حتی کہ زاہد راہ و توشہ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از ماہ
شاعری کہ فطرۃ در طبیعت او مجبول بود۔ استمداد نمودہ و قطعات و قصائد گفتن آغاز کرد۔
و ازین عمر وجہ معاش حاصل می نمود۔ و ہمیشہ برائے حصول صحبت اُتاد عنصری کہ دلیل
زماں ملک الشعر بود۔ مضطرب می ماند۔ و برائے حصول این مقصد اعلیٰ ہمیشہ کو نشان و
پیمان می بود۔ الا رفعت مرتبش و بلندی جایش اورا مجال باریابی نمیداد۔ تا آنکہ روزیکہ
از سعادت روزگار و موافقت طالع کارگزار خود را اورا مجلس عنصری رسانید و باغے کہ

نام و تخلص

ادام حال فردوسی

بسیاری بچہیں قصہ

مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و باشکروانش (عسجدی و فرخی) قیام داشته
چوں استاد عنصری آل را بہ لباس روستائی و ہیئت کزائی وید۔ آل را عنصر مخالف پیدا نشد
محل صحبت و دانست و بطریق تہذیب گفت۔ امی برادر و مجلس شہراجز شاعر کسی را گنجایش
نیست۔ ماہر سہ شاعریم و مشاعرہ می کنیم۔ فردوسی بجواب گفت۔ بندہ ہم ویرین فن دستے دارد
استاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت۔ ماہر یک مصرعہ می گویم کہ رابع آن بداشتہ باشد
اگر تو آن را بگوی ترا مسلم داریم۔ عنصری گفت۔ چون عارض تو نباشد روشن عسجدی
گفت۔ ما ندرخت گل نبود در گلشن۔ فرخی گفت۔ شکر گانت بھی کند گرز از جو ستن۔
فردوسی گفت۔ ما ندرسان گیو در جنگ پشن۔

وقت یافتن فردوسی بہ پیشم عنصری

سامعین از حسن کلام معجز نظام او در در طہ استعجاب مستغرق شدہ اور امور و آفرین
ساختند۔ استاد عنصری گفت جائے استاد خالی است۔ بہ شک بہ یہ ان سخن گوی سبقت
رہودی۔ اما بگو کہ در تاریخ ملوک عجم و قوسے داری؛ گفت۔ بیہ ان تاریخ ملوک عجم ہمراہ دارم
عنصری اور امتحان نمودہ و شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری استاد مسلم الثبوت یافت و عذر
خواہی نمودہ۔ بچوای سے

کہ ہیئات قدر تو نشناختم بشکرت و منت نہ پردازم
بہ سبب حسن بیانت و قابلیت و رشادت اور ابمصاحبت خود گرفت۔ و گویند سلطان
محمود از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمایش نظم کردن آن کردہ الا عنصر می کثرت
اشغال را بہانہ ساختہ لیت و لعل می نمودہ۔ و دران روز کار فاضلہ از فضلائے نامہ اہل این
کار نظر نمی آمد۔ عنصری و فردوسی را عنایت و انتہا از بدربارہ این کار پر سپید۔
فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آوردہ اور اسطلمن ساخت۔

عنصری بمخدمت سلطان بدر بارہ قابلیت و بیانت فردوسی عرض نمودہ انظار این امر
کرد۔ کہ آن شاعر ناموزن از عمدہ نظم تاریخ عجم بیرون تواند آمد۔ بہ ایمائے سلطان محمود چند بیت
بمدرج او موزون نمودہ کہ یکی از ان ابیات این است۔
چو کودک لب از شیر مادر لبشت بہ آوارہ مسود گوید شخت

سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاهنامه حکم داد و تعهد حال او نمود لیکن راست
 این است که قبل از این در وطن خود بغرض بقائے نام و ایجائے نام اسلاف خود شروع
 بہ این کار نمود۔ چنانچہ او خود می گوید۔

بسی رنج بروم دریں سال سی   عجم زندہ کردم بدیں پارسی
 ہمسہ مُردہ از روزگار دراز   شد از گفت من نام شان زندہ نیا

و سلطان ہمیشہ تفضل بر حال او می نمود۔ و از ملاحظہ ابیات بنجائے سرور می شد
 کار تصنیف بہ سرپرستی و کفالت شمس الکفاحہ خواجہ احمد بن حسن میمند می نمود۔ و بسا اوقات
 و در مدح او ہم رطب اللسان می بود۔ اِلَّا التَّقَاتِ بِرِجَالِهَا لَا تَزَالُ تَطَّلِعُ عَلَى خِطَابِ مَنْ هُوَ
 شرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکر انتقام می ماند۔ روزی موقعہ یافتہ بخدمت سلطان
 عرض نمود۔ کہ فردوسی را فاضلی است۔ و سلطان در آن اوان راضیہ را دشمن اسلام خیال
 کرده ہمیشہ از ایشان متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن این الفاظ طبع سلطان را برو تغییر ساخت
 گویند کہ فردوسی از این معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست۔ لیکن
 با وجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از دہر اسامی می ماند۔ و مدت سی و
 پنج سال کتاب شاهنامه بہ اختتام رسانید۔ بطبع آنکہ مورد تملقات سلطانی شدہ و امن
 سوال از جوہر عطا و نوال مہر خواہد کرد۔ اِلَّا چوں سلطان از خوشنہ بود اورا شصت ہزار
 درم بجائے شصت ہزار دینار زہر پیش کرد۔ فردوسی این انعام را بنجائے تفسیر پنداشت
 و بے اعتنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت۔

سی و پنج سال از سرائے پسنج   بسے رنج بروم بہ امید گنج
 چو بر باد دادند گنج مرا   بند حاصلے سی و پنج مرا

میگویند کہ ازین سلوک سلطان دشن بنجائے مخموم شدہ و بسیار زنیان و سپاہی می
 ماند۔ حتیٰ بحیلہ کتاب شاهنامه از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در خدمت سلطان
 بہ اولحق ساخت کہ دوسہ از ان جملہ این جا منقول گردے

اگر شاہ از شاہ بودے پدر   بسر بہادے مرا تاج در

رسالہ بہار سلطان محمود و شاعر تصنیف شاهنامه

مکتوب شان فردوسی

محمود از انعام حسن زندہ می

وگر ماورشاہ بانوبدے   مراسیم وزرتا بز انوبدے
 پرستار زادہ نیاید بکار   وگر چند وارو پدر شہر یار
 و خود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از انجا راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان
 در سفر ہندوستان نامہ بہ بادشاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن مہمندی متوجہ شدہ گفت اگر جواب
 بروفق مراد مانیا بدچہ تدبیر باید ساخت۔ خواجہ این بیت از شاہنامہ خواندے
 اگر جز بکام من آید جواب   من دگر زو میدان وافر اسباب
 سلطان از استماع این بیت بغایت متاثر شدہ وقتے وردش پیدا شدہ و گفت در
 حق فردوسی ظلم نمودم فرمود از ریکشیر و مال خطیر بدادین فردوسی بطوس بروند۔ الاچوں بدروازہ
 شہر رسیدند دیدند کہ جنازہ آن بقبرستان می آوردند۔ آن وینار ہائے سرخ بہ دخترش
 پیش نمودند۔ الا غیرت وحمیت آن اجازت گرفتن آن نداور روایت است کہ سلطان
 محمود از ان روپیہ کاروان سرائے بنام فردوسی ماہین مرو و نیشاپور تعمیر کنانید۔
 بعمر ہشتاد سالگی پدرو و این جہان ناپایدار نمود در اللہ چنانچہ خود گویدے
 کنوں عمر نزدیک ہشتاد شد   امیہ دم بہ یک بار بر باد شد
 بیرون شہر در باغے مدفون شد و مرقدش مزج خاص و عام و مزار کا قہ انام گشت۔
 اتفاق جملہ علمائے جہان و قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ
 شاعرے مثل او از کتم عدم بمجمورہ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہ
 سپر نہ شد۔ در میدان فصاحت گوئے سبقت از اقران و ہمسران در ر بود۔ چنانچہ در
 جواب کتاب شاہنامہ فصحا ئے روزگار و بلخائے ہر دیار عاجز مانند۔ پس این فضیلت کہ
 اور اسلام است کسی را حاصل نبود۔ ذالک فضل اللہ یعطی من یشاء چنانچہ فضلی گفتہ
 سکہ کا ندر سخن فردوسی طوسی نشانہ   کا فرم گر ہیچ کس از مردم فرسی نشانہ
 اول از بالائے کرسی بر زمین آید سخن   او سخن را باز بالا برد و بر کرسی نشانہ
 ہم چنین در بیان اوصاف موصوف علمائے روزگار و معروف فضلا ئے ہر دیار
 است۔ حتی کہ اور اپنی پیری من جملہ سہ پیمیران سخن می دانندے

در شعر سہ تن ہمیرا بند | | ہر چند کہ لابی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | | فروسی و لوری و سعدی
 اگر بجائے پیغمبر سخن اورا بدر بارہ اوصاف گزارسی گفتہ شود بجاست۔ نیز اگر دیں
 فن شاعری از شعرے جہاں یارے تقابلیت آن نزارو۔ ملک الشعر الوری ہی گوید۔
 آنہیں بر روان و ووسی | | آن ہمایوں نژاد و فرخندہ
 کہ نہ استاد بود و ما شاگرد | | آن خداوند بود و ما بندہ
 کتابش (شاہنامہ) را قرآن العجم ہی گویند۔
 افسوس ز محمود مانند نہ فروسی ہر دو بہ حسرت | | مایوسی ازیں سرے ناپایدار سفر نمودند
 و لغ بدنامی بریو امن محمود ماند و بس۔

قطعه

خوش است قدر شناسی کہ چوں خمیدہ سپہا | | سهام حاوٹہ را کرد عاقبت قوسی
 برقت شوکت محمود در زمانہ نماند | | اجزائے فسانہ کثرت ماتحت قدر فروسی

مختصر تذکرہ شیخ سعدی

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و بیکتا است۔ او نہ صرف شاعر ہے۔ فصیح و بلیغ۔ بل فاضلہ بود اہل
 و کمالے بود اہل زہر فرقت و ہر مذہب و زہر ہر مردہ ہر ملت سبقتی حاصل کردے
 تمتع زہر گوشتہ یافتم | | زہر خرمنے خوشہ یافتم
 و بسیار ممالک و نیار ایشاحت نمود چین و خراسان۔ روم و ایران۔ افریقہ و ہندوستان
 را جولان کا و خود ساخت۔ و ہر چہ از عجائبات روزگار و نقائس ہر دیار دید۔ یعنی تلخی و شیریں
 کامی و ترشی و خوش کلامی را در کتاب خود کہ موسوم بہ گلستان است جا و ادبنا نچہ خود میگوید۔
 در اقصائے عالم بگشتتم بسی | | بسر روم ایام باہر کسے
 تمتع زہر گوشتہ یافتم | | زہر خرمنی خوشہ یافتم

شیخ چنانکہ بہ عمر طبیعی رسیدہ بود۔ بہمان صورت مردی بود کمال و متنوع۔ متقی و متشرع۔
 اور رنن شعر گوئی از ہمہ شاعران قدیم و جدید گویے سبقت ربودہ۔ ہمہ سخن دانان اتفاق نمودہ
 اند۔ کہ او پیغمبر غزل است۔ اگرچہ خواجہ حافظ و غزل کمال حاصل کردہ۔ مگر او طریق شیخ
 را ترویج و اودہ۔ چنانچہ خود می گوید۔ حافظ

استاد غزل سعدی پیش ہمہ کس ناما | دار سخن حافظ طرز سخن خواجو
 و انیس اشعار محقق و مبرہن است۔ کہ شیخ مثال خود۔ خودش بودہ
 در شعر سہ تن پیغمبر است | ہر چند کہ لانی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | فروسی و انوری و سعدی
 من بیچ میرز و بیچ بدان کجا۔ و کاز مذکورہ شیخ نوشتن کجا۔ ہرچہ است از دعوت شیراز
 است۔ تو لا کہ قبول آفتد۔ متوہر

وے از شیراز است۔ ازین رو اورا سعدی شیرازی مے گویند۔ و اصل نام
 وے شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص کہ منسوب بہ اناہک سعد بن
 زنگی است و ولادت شیخ در سن پنج صد و ہشتاد و ہد مطابق ۱۳۳۳ ع میلادی مے نویسد مگر
 از روئے تحقیق شیخ ازین تاریخ پیشتر منقول گشتہ۔ و پدرش عبداللہ در عہد سعد زنگی
 بر خد متقی مامور بود۔ و از کلام شیخ متشرعی فہود۔ کہ او مردے بود متنوع و پاک و از
 اکثر اشعار شیخ این ہم ظاہر میگردد۔ کہ سایہ پدر و کم سنی از سرش رفت ہ

مرا باشد از در طفلان خبر | کہ از سر بہ فتم بہ طغنی پدر
 و در جائے منقول است کہ تعلیم و تربیت وے زیر نگرانی پدر اوشدہ است۔

کہ خود شیخ مقرر است۔ کہ پدرم بدستی عادات و افعال کمال توجہ می نمود۔ و صلاح و فلاح میداد
 ۵ ندائی کہ بعدی مکالم را چہ یافت | نہ ہاموں نوشت و نہ دریا شکافت
 ۵ بخردی بخورد از بزرگان قفا | خدا دادش اندر بزرگی عطا
 شیخ طبعاً مرد متنوع و متقی۔ و تعلیم پدر وے نیز بہ او اثر کرد۔ مگر بدوں حصول علوم

عقلیہ و شرعیہ اور اسکون نہ بود۔ و در مدرسہ عضدیہ کہ منسوب بہ عضدالد۔ کہ پیلہ است

نام در بیچ

تیم و تہ

در روزہ ساگی داخل شد ہنوز چیزے نیاموختہ بود۔ کہ شیراز تباہ بر باد گشت۔ اتا یک
 سعد زنگی اگرچہ بادشاہے بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گیری
 و فتحندی مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم کم می نمود۔ ازین جهت اکثر ہنرناں
 و قزاقان قریب و جوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتا یک
 آوز بک پہلوان و بعد از ان غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت پیا کرد۔ شیخ ازین
 حالات رُوبہ تارک الوطنی نہادے

و لم از صحبت شیراز بکلی بگرفت | وقت آنست کہ پرسی خبر از بغداد
 سعید یاحب وطن گرچہ حدیث ستیح | نتوان مروبہ سختی کہ من ایجاز اوم
 اسلام در ان وقت پہ اونج کمال رسیدہ وصیت علم و فضل اود در اکثاف و اطراف عالم
 جاگزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجہ نظام الملک نصب شدہ بود۔ از مکاتب
 مدائس عالم بیکتا بود۔ شیخ در بغداد رفتہ بہر تحصیل علوم رُوبہ نظامیہ نہاد۔ و در عرصہ
 قلیل از علامہ عصر ابو القرح عبد الرحمن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را با تمام رسانید۔
 و در دینیات و علم ادب گوئے سبقت برد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ و حکمت التفات نمود۔ و
 در عربی بہرہ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت۔ و اکثر مواعظ و عربی
 می نمود۔ و کثیر حصہ عمر در بغداد بسر کردے

بعد از عراق جائے خوش نایم ہوی ساقی بزن نوائے زان پردہ عراقی
 شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود
 می گویند کہ اونیز در ممالک فرنگستان و بلاد افریقہ رفتہ۔ و بجز ابن بطوطہ کسی از وزیادہ سیاحت
 ننمود۔ و منقول ست کہ شہرہ زبان بہرہ ور می داشت۔ و بقول بعضی در ریختہ اولیں کسی کہ
 شعرے گفت شیخ بود۔ لیکن این سراپا غلط است۔ زیرا کہ آن سعدی و بگر است کہ در جنوبی
 ہند متولد گشت۔ و اوزا قریباً چار صد سال گزشتہ و بعضی از تذکرہ نویسان نوشتہ اند کہ شیخ
 در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر این قدر ضرور است کہ اود در ہند آمدہ و از وریائے شور
 بہ حجاز واپس رفتہ۔

تذہیب

از کلام او ظاہری شود کہ او حنفی المذہب بود۔ لیکن قاضی نور الدین شوستر می مجالس المؤمنین اور اشیعہ نوشتہ است چنین مردے مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا فریق منسوب و منحصر کردن بعید از مصلحت است۔ و حقیقت این است کہ او مردے بوہنے تعصب و وضعدار و بعض مردم اور اولاد نعرہ اہل تصوف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او تصوف مترشح می شود۔ بل و عظیم و در مدح و ستایش شاہاں قصائد می گفت۔ مگر نہ بہ طبع دولت۔ بلکہ اکثر برائے مقاصد غریباں و بے لویاں۔ نہ مثل خاقانی و انوری نیکوہ گو بود۔ نہ بچھو میالغہ نما۔ بہر حال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین باین اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زیتہ دوسہ زنان و نکاح خود آورد۔ لیکن لا ولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب احتمال نمود۔ گاہے بہ فقیراں مے نشست۔ گاہے بہ امیراں۔ گاہ رونق یزم عیش و نشاط بود۔ و گاہ شامل مجلس سوگ و ماتم گاہ رند بود و گاہ صوفی۔ الغرض تماشا شائے نیست کہ او نہ دیدہ و محفل نیست کہ در دنہ رفتہ با اتفاق محققین و یقین این امر بہا یہ ثبوت رسیدہ کہ سن وفات شیخ شش صد و نو و یک است۔ تاریخ وفاتش این است

کہ در دریائے معنی بود خواص	در بحر معارف شیخ سعدی
بداں و گارقت از روی اخلاص	مہمہ شوال روز جمعہ روحش
انفاصاں بود از ان تاریخ شفاص	یکی پر سید سال فوت گفتہم

بہ شیریں کلامی ممتاز و بہ سادگی عبارت سردار۔ نظم و نثرش در شاہوار۔ اگرچہ از استعارات و کنایات خالی نیست۔ لیکن بہ شیرینی مصرعہ شاخ نبات است۔ گلستان گلدرتہ عالم است۔ و زینت ہر زیم۔ مطالب بے بیخ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگونہ تملیح و موشح بہ زیور از پند ہائے موزوں (ترجمہ از سخنندان پارس)

در حیات سعدی منقول است کہ اہل ولایت اور شاعری قادر انکلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نور الدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است۔ لیکن

علاقت ذاتی

کلام

نزویک ایرانیوں کلام ظہوری بیچ مرتبہ مدارو۔ بے شک فقرات سے نشرو پادوی النطو و لفظ
 است۔ لیکن اکثر الفاظی جگت بندی است۔ مثلاً سنبل حرفش از آہ ناشکیباں۔ بنفشہ نقطہ
 اش از خال و لفظ یہاں از شرح طراوت کلمات بہ سطر مالا مال آب حیات بختر شہ لب
 سیرابی ادا۔ میجا مشرودہ چان بخش ہوا نیکتہ ہائے بر جتہ غنچہ ہائے سر بستہ سے خوب اندو توف
 اندو کوندارند بخلاف این در گلستان فقرہ ہائے بر بستہ واقع شدہ است۔ در ایام جوانی
 چنانکہ آفتد و دانی۔ نظر و آشتم بروے۔ و گزے و آشتم بہ کوے۔ اسے بر اور حرم و پیش
 است۔ و حرامیوں انہیں۔ اگر رفتی بروی و اگر رفتی مردی۔ آنروں دل دوستان جہل است
 و کفارہ بین سہل۔ تو کہ چراغ نہ بینی بچراغ چینی۔ طریق درویشاں ذکر است۔ و شکر
 خدمت و طاعت۔ و ایثار و قناعت و توحید و توکل و تسلیم و تحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف
 است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ ورقباست۔ اما ہرزہ گردی بے نمازی۔ ہوا پرستی
 ہوس بازی کہ روزنہائے شب آرد۔ در بند ثنوت و شہار و زکند و خواب غفلت و
 بخور و ہرجہ در میان آید۔ و بگوید ہرچہ بزبان آید و نزدیک است۔ اگرچہ در عبادت است
 شیخ چنانکہ و ز شرمناز است۔ چہچہاں نظمیں بے انبار۔ شہرہ شیراز چو طوطی شکر خاریخت
 و در ہائے ناسفہ را در سداک بلاغت پاک و گرا میبختہ خاتون ایرانی را مکمل کردہ۔
 شہنشاہ سخن و سلطان السنہ ساخت و نظم پاری کہ پیشتر طفل خرد سالہ بود۔ بہہد شیخ
 بہین شباب رسید۔

مناظر لیل و نہار

بحکم حضرت آفریدگار در ایوان فلک شان روزگار مجلس مناظر لیل و نہار منعقد
 شد۔ و در میان ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکی بر دیگرے نزاع و جدال برخاستہ
 سخن ہائے فراوان بدر بارہ مدحت و ذم در میان آمد۔ اول لیل مسند آراشد و لائل لیل
 پریشی و تفضل خویش بیاں نمودہ بہ لباس عز و وقار خطاب بہ نہار نمود۔

(۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب الوری و آسائش مخلوق و آرائش خیالات ازبس موزون و انسب است۔ ہم چنین نزد خداوند تعالیٰ ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزوں تراست۔ از قدر و قیمت عابد و پرستنده روز (۲) حضرت کلیم قوم راسوی مناجات بشب برود۔ (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و ستم جدا گشت۔ (۴) امر را ہم بوقت شب حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم و ونیم کردند۔ (۵) از بیت الحرام سوئے معراج رواں شدند۔ (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلة القدر خیر من الف شهر) شب ساتر العیوب و روز بروز آرنده عیب ہاست (۸) شب راحت افزا و روز فزائین در غم و ہم است (۹) شب شاہ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سپاہ وارد خدمت و شوم او انجم و سیار است (۱۱) خورشید روز بطی حرکت و بر خلاف آن ماہ شب سمرج السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بہ یک سال می نماید بہ یک ماہ آن راطے کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رمز و اشارات و مواقع ملاقات و ملاقات۔ و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق۔ ہم چنین برائے فکرو خوض و خلوت و تکلم با خدا بسیار موزون است۔ مصدر غافیت و وقت خواب گراں و منظر قدرت خلاق زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات و تثنی بہتر و انسب ازبس نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مردن و موقع مناسب برائے رخت سفر بردن ازبس جہاں بہتر از تار یکی و ظلمت شب نیست۔ وقت شب وقت تضرع و زاری و موقع دعا و التجا بدرگاہ باری است۔

بر سرخ ماہ آثار و رستی و بشارت و بر رخ خورشید علامات بیماری و علالت ہویا است چون سخن روز بر آخر شب این جملہ کلماتش شنیدہ بر آن گفت کہ ای رو بہا ساکن باش تو مرا محل طعن و تشنیع ساتنی و بیخودہ۔ و در میدان تفضل تاختی ترا از فضیلت ہائے کہ من حاصل است بے خبری و از تفضل من بے اثری۔ بشنو و بعد از بس بیدار بخرو و غسلی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خرد مندی متاب۔ (۱۲) ترا باید دانست کہ از چو جان